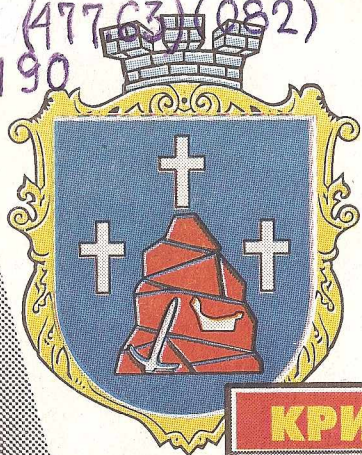
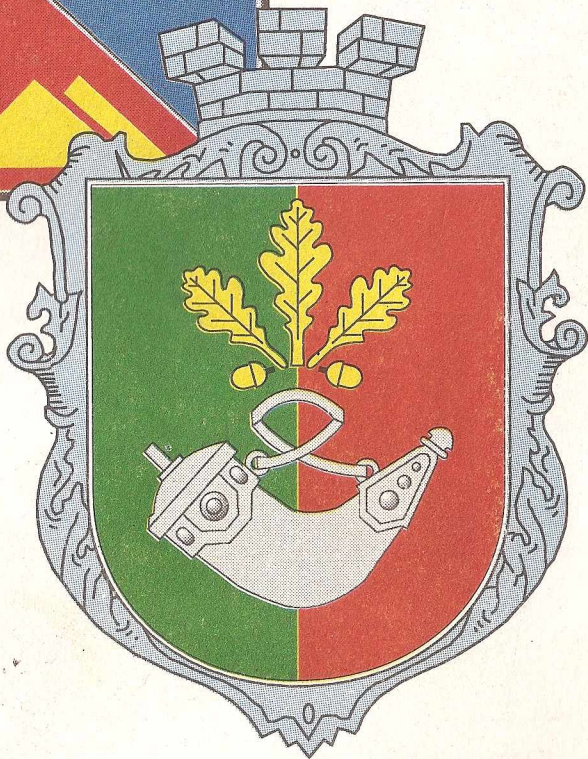

94 (477 63) (082)
490

ІСТОРІЯ КРИВОРІЖЖЯ

СУЧАСНИЙ
ПОГЛЯД
НА ІСТОРИЧНІ
ПЕРІОДИ,
ПОСТАТІ
ТА КРАЄЗНАВЧІ
ДОСЛІДЖЕННЯ

З ІСТОРІЇ КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НА КРИВОРІЖЖІ XVI - XIX ст.

Історія всебічного дослідження Криворіжжя - великого унікального регіону Південно-Східної Європи - нараховує декілька століть. В різні часи цінні особливості криворізького краю (географічне розташування, стратегічне положення, природні багатства, кліматичні зручності, людські ресурси) були об'єктом чільної уваги наукових, політичних, військових, державних, господарських діячів. Короткий історичний аналіз результатів краєзнавчих досліджень Криворіжжя в XVII - XIX ст. є основою нашого матеріалу.

Перші документальні свідчення про обстеження Криворіжжя датуються кінцем 30-х років XVII століття. Відомий історик І.Крип'якевич зауважує, що Б.Хмельницький прагнув розширити свої земельні володіння у південному напрямку до берегів Інгула й Інгульця¹. Окрім власних господарських розрахунків майбутній гетьман усвідомлював, що володіння криворізькими землями забезпечує козакам гарантований зв'язок із Січчю. В роки Великої визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. Богдан Хмельницький підтвердив свою добру обізнаність у географічних і стратегічних якостях нашого краю. У роки визвольної війни Криворіжжя неодноразово використовувалося у військово-стратегічних задумах гетьманського уряду. На початку 1649 року польські війська переходять до активних рішучих дій проти української сторони. Богдан Хмельницький, готуючись до продовження боротьби із Польщею, звертається до кримського хана Іслам-Гірея III, інших урядовців Кримського ханства. У листі гетьман просив переправити татарську кінноту на правий берег Дніпра і «біля Інгульця кочувати, бо напевне знову буде війна»².

У червні 1649 року василіанський чернець Ласко, перебуваючи у Чигирині, інформував шляхетського дипломата А.Киселя та канцлера Ю.Оссолінського: Богдан Хмельницький з власним військом, артилерією та частиною орди виступив до Інгульця, де його чекали основні сили кримських татар і ногайців. З'єднані військові сили одержали нову перемогу біля Зборова. Після підписання Зборівського миру 18 серпня 1649 року союзники-кримці повернулись додому, але 10 тисяч татарських кіннотників залишилися кочувати на Інгульцях Великому і Малому.

Отже, вже в першій половині XVII століття територія біля Інгулу та Інгульця була досконало обстежена козаками, їх керівниками і стала зручним, надійним простором, який забезпечував дислокацію значних військових угруповань під час здійснення військово-стратегічних маневрів на першому етапі Великої визвольної війни³. Можливість перебування на криворізькій землі українських військ під час походу на Молдавію в 1650 році також не виключена.

Визнання значних добре відомих гетьманському уряду стратегічних якостей Криворіжжя зробив генеральний писар І. Виговський. Він 10 липня 1653 року у розмові з московськими урядовцями - послами І. Матвєєвим та О. Фоміним - зазначив, що Б. Хмельницький наказав 10 тисячам ординців та 8 тисячам ногайців стати в полях понад ріками Саксагань, Інгул, Інгулець та в урочищі Жовті Води, а також у Сурських байраках. Очевидно, був тут якийсь час і сам Б. Хмельницький. Не виключено, що гетьман перебував тут і під час свого походу проти Речі Посполитої у 1655 році³.

Отже, на думку сучасного дослідника Криворіжжя професора Ю. Мицика, архівні матеріали України, Польщі дають підстави стверджувати, що під час битв біля Жовтих Вод, Корсуня, Зборова Б.Хмельницький перебував на криворізькій землі. Він та козацька старшина успішно використали добре їм відомі стратегічні можливості нашого краю: тут військові угруповання України і Кримського ханства мали сприятливі умови для тривалої дислокації, для підготовки до складних військових операцій, для

забезпечення продуктами, фуражем⁴.

Після закінчення Великої визвольної війни, у другій пол. XVII - першій пол. XVIII ст., розпочався етап інтенсивної козацько-селянської колонізації земель нижнього Дніпра. Тут було прокладено торговельні та магістральні шляхи, створено осередки господарської діяльності. На території Криворіжжя колоністи виділили примітні місця для зручного тривалого використання місцевості. В праці Д. Яворницького «Історія запорозьких козаків» засвідчено: «Із степових балок найбільш відомі: Дубова чи Гайдамацька, впадає до лівої притоки Інгульця, Саксагані... і балка Княжі Байраки... починаються від лівої притоки Інгульця (тобто від Саксагані)»⁵. В згаданій праці Д. Яворницького зазначено, що по криворізькій землі пролягли Кизикерменський і Саксаганський торговельні шляхи. Між трактами по річках Інгулець, Саксагань, Інгул до Балацького розкидані були запорозькі зимівники⁶. Подальше вивчення території нашого краю козаками, селянами з метою їх вмілого господарського використання підтверджено фактом існування тут кінських заводів, пасік⁷.

На основі фактичних матеріалів Д. Яворницький стверджує, що запорозькі козаки мали досить розвинуте виробництво металу на базі залізної руди Криворіжжя⁸. Висновок Д. Яворницького отримав підтвердження в матеріалах археологічних розкопок на місці Берестецької битви (1651 р.). У знайдених тут козацьких сумках виявлено невеликі червоні призматичні палички, кінці яких, як олівці, залишають червоний слід. Вони, мабуть, використовувалися козаками-кравцями або шевцями для позначення ліній розкрою тканини і шкіри. Рентгеноструктурним аналізом, проведеним у Проблемній геологічній лабораторії Львівського університету, стверджено, що червоні призматичні палички виготовлені з гематиту - високоякісної руди, що включає до 70 % заліза. Природні родовища гематиту знаходяться в Кривому Розі в Подніпров'ї, звідки, мабуть, прийшли під Берестечко ці козаки-кравці чи шевці⁹.

Отже, краєзнавчі дослідження Криворіжжя в другій половині XVII - до середини XVIII століття здійснювали керівники козац-

тва, сміливі і водночас кмітливі козаки, селяни, чумаки, ремісники. Вони вміло використовували вигідне географічне розташування, природні багатства, сприятливі кліматичні умови для активної господарської діяльності, торгівлі та у військово-політичних цілях.

У другій половині XVIII ст. вивчали, використовували територію Криворіжжя військові, урядові кола Росії. Вони наказують керівникам українського козацтва створити лінію військово-адміністративних пунктів на землях Запорозької Січі. 29 квітня (8 травня) 1775 року було відкрито поштову станцію Кривий Ріг на злитті двох річок - Інгульця та Саксагані. Про цю подію останній кошовий отаман Запорозької Січі П. Калнишевський повідомляв командуючому російськими військами О. Прозоровському¹⁰. Стосовно закладення поштової станції вже в середині 70-х років XX століття виникли дві версії щодо часу заснування нашого міста.

Прихильники однієї версії обґрунтовують певними історичними фактами, що першими постійними мешканцями на Криворіжжі були відставні козаки, селяни-втікачі, які осідали по берегах річок Інгулець, Саксагань, на схилах відомих балок і пагорбах. З кінця XVI - у першій половині XVII ст. в умовах постійного ризику перші поселенці обживали територію Криворіжжя¹¹.

Підтвердженням цієї думки є запис у «Большой энциклопедии» (1902 р.): «Начало обширных разработок железных руд (Криворожья), известных уже давно и хорошо описанных еще в XVIII веке, относительно недавнее, с основания 1873 года первого акционерного общества Криворожских руд»¹². В книзі «По Екатерининской железной дороге» (1903 г.) читаємо: «Местечко Кривой Рог принадлежит к древнейшим запорожским поселениям... Время основания этого поселения неизвестно, но во всяком случае оно относится к первым годам существования Сечи (1550-1555 гг. - авт.) ибо в середине XVIII ст. оно представляло собой многолюдное и богатое селение, в котором в 1761 году была сооружена церковь, а в 1781 году в нем числилось 482 двора и 2184

души жителів»¹³.

Сучасний дослідник Криворіжжя професор В. Кабузан в праці «Заселение Новороссии, Екатеринославской и Херсонской губернии в XVIII - первой половине XIX вв. (17119-1858 гг.)» зазначив, що села Новогригорівка, Лозуватка, Кривий Ріг, Іванівка, Краснопілля були засновані біля 1760 р.¹⁴.

19 квітня 2000 року Криворізьке міське радіо надало можливість відомому краєзнавцю О. Мельнику повідомити про добуті ним з праці Н.М. Сементовського (1819 - 1879) маловідомі дані з історії краю. «У 1768 році на Криворіжжі було збудовано першу поштову станцію, яку невдовзі було зруйновано. У 1769 році на місці зруйнованої станції з'явилася друга поштова станція. У 1775 році втретє було відновлено поштову станцію у нашому краї. Згодом частина дослідників Криворіжжя час появи третьої поштової станції стали визнавати за дату заснування міста Кривого Рогу.

Інша група дослідників буде свої міркування на тому, що Кривий Ріг як місто започатковане 27 квітня (8 травня) 1775 року. Тобто з часу облаштування поштової станції на Криворіжжі, яке було здійснено українськими козаками, їх керівниками на вимогу російського військового командування, яке після успішної війни з турками розв'язувало дві важливі для Росії справи: закріпити свою присутність на землях запорозького козацтва військовою потугою, попередити акти невдоволення з боку турків, татар та особливо українського козацтва. Останні після зруйнування Запорозької Січі у 1775 році були обурені розподілом земель Війська Запорозького між високими державними саповниками, військовими, деякими представниками козацької старшини та переселенцями: південними слов'янами, греками, німцями та іншими народами.

Прихильники відліку часу існування Кривого Рогу з моменту існування поштової станції мають врахувати важливу обставину цієї події. Військове командування Російської імперії у визначенні місця для поштової станції, у її облаштуванні повністю поклалися на попередній досвід створення українським козацтвом у

цій місцевості поштових гонів, на обізнаність козацьких керівників у тому, які є найкращі місця для цієї справи. Тому не випадково писарю Ф. Кудлику було доручено організувати безперебійну роботу поштової станції на Криворіжжі - людині, якій, без сумніву, був відомий наш край, історія тривалого вивчення та використання різними представниками України. Досвід попередньої козацько-селянської колонізації земель Нижнього Дніпра, закріплений у топографії, у створенні різних шляхів, осередків господарської діяльності, що й зумовило рішення про будівництво поштової станції у злитті Інгульця і Саксагані. Новостворений військово-адміністративний пункт знаходився в оточенні зимівників, садіб селян, що були розкидані по берегах річок, схилах балок¹⁶.

Отже, на наш погляд, в дискусії про час виникнення Кривого Рогу доцільно заснування поштової станції у 1775 році оцінювати як важливу подію, яка є продовженням всебічного вивчення, освоєння нашого краю.

Важливим напрямком дослідження Криворіжжя у другій половині XVIII ст., ініційованого російським урядом, було тривале активне вивчення корисних копалин нашого краю. З цією метою академічні експедиції до Криворіжжя здійснював у 1773 - 1774 рр. природознавець І.А. Гюльденштедт¹⁷.

Цілеспрямовано, ґрунтовно вивчав у 1781-1782 рр. Криворіжжя ад'юнт академії В.Ф. Зуев. Він один з перших вказав на родовища залізних руд Криворіжжя і дав їх ґрунтовний опис у книзі, що була надрукована у 1787 році¹⁸. Там читаємо: «Он (Кривой Рог) весь каменный, как и берега Саксаганы, состоит из железного камня, который так тверд, что и огневу дает от себя искры...»¹⁹.

Василь Зуев склав детальний науковий опис місцевості у злитті річок Інгульця і Саксагані та місцезнаходження діючої з 1775 року поштової станції. В опису є наукове пояснення назви Кривий Ріг: від форми кам'яного мису, що створений при злитті річок Інгульця та Саксагань²⁰. Він перший із дослідників нашого краю, який залишив етнографічні спостереження: «Нижче миса (Кривий Ріг) знаходиться долина з струмком, що тут Береговатою балкою

називається, в березі якої копають білу і червону дуже тонку глину, котру тут вживають для фарбування печей і хат. Глина ця, висохнувши, хоч і бруднить, однак відмивається не скоро...»²¹. Варто інформацію про використання глини для побілки стін хат, яку В. Зуєв тут отримав, оцінювати як безпосереднє спостереження вченим будівель селища Кривий Ріг.

Більш детально дослідив Криворіжжя у 1787-1790 рр. В.Ливанов. Він доповідав кн. Г.Потьомкіну, що в Кривому Розі є «достатня кількість залізних та інших руд» і запропонував відкриття тут чавуноливарного заводу.

У 1799 році згадка про багатіші надра Кривого Рогу з'явилася в книзі В.Ізмайлова «Путешествие в полуденную Россию»²². В підсумку краєзнавчі дослідження Криворіжжя в XVII-XVIII ст. були спрямовані на вивчення, використання цінних стратегічних, природних, географічних можливостей нашого краю. До 70-х років XVIII ст. цим займалися представники української козацької старшини, козаки, селяни, ремісники, чумаки. В останню чверть XVIII ст. стратегічні переваги, мінеральні багатства Криворіжжя використовували, досліджували військові та наукові кола Росії.

Краєзнавчі дослідження Криворіжжя у XIX ст. здебільшого торкалися детального вивчення природних багатств, зокрема родовищ мінералів. У 1803 році геолог В. Піленко ретельно обстежив виходи залізних сланців на берегах річок Інгульця і Саксагані, на схилах великих балок²⁴.

З 1835 року розпочав на Криворіжжі послідовну дослідну роботу інженер Гірничого департаменту П. Кульшин. Вагомим результатом його дослідження геологічної будови Криворіжжя стала книга, яка вийшла в 1839 році і містить перший кваліфікований детальний опис аспідних і залізо-кварцевих сланців, прошарків бурого вугілля, кварцевих жил з міддю²⁵.

В першій половині XIX ст. ретельно вивчалися мінеральні багатства Криворіжжя та одночасно зростали відомості про адміністративно-територіальні, соціальні, економічні зміни, що сталися в нашому краї; державне значення якого помітно зрос-

ло. В 1808 році на Криворіжжі було створено єврейську колонію Інгулець, що слід пов'язувати з початком колонізаторської політики та примусового переселення народів у Російській імперії. Наш край стає місцем помешкання євреїв, німців, поляків, сербів, росіян із Орловської, Курської та ін. губерній. З'являються нові власники земельних ділянок, які в народній пам'яті зафіксовані у назвах сіл, селищ, районів Криворіжжя: Рахманівка, Гданцівка, Довгинцеве та ін. Виникнення нових районів, поселень свідчило про зростання чисельності населення Криворіжжя, яке займалося землеробством, скотарством, промислами та ремеслами. З'являлися умови для торговельної справи. Окрім того, Криворіжжя було зручним для створення тут у 1829 році військового поселення. З його існуванням пов'язують і будівництво першої державної школи в нашому краї²⁵.

Окрім школи для дітей військових поселенців, культурне життя мешканців Криворіжжя складалося із народних традицій відзначення релігійних свят, важливих родинних подій, розваг на базарах та ярмарках²⁶.

Досягнутий рівень громадського життя на Криворіжжі на початку другої половини ХІХ ст. обумовив дві важливі події в місцевій історії. У 1857 році було ліквідовано військове поселення, а в 1860 році Кривий Ріг отримує статус містечка²⁷.

У другій половині ХІХ ст. більш цілеспрямовано здійснювалися геологічні дослідження Криворіжжя. У 1866 - 1867 рр. до нашого містечка організував літні екскурсії (експедиції) доктор, професор геології Санкт-Петербурзького гірничого інституту М. Барбот де Марні. Видатний російський дослідник у своїй праці «Геологические очерки Херсонской губернии» (1869 р.) писав: «рудные пласты здесь (Кривой Рог) сами выходят на дневную поверхность». До геологічного опису Криворіжжя М. Барбот де Марні склав відповідну карту з поясненнями та коментарями²⁸.

Надзвичайно важливі геологічні пошуки, історико-краєзнавчі та етнографічні дослідження на Криворіжжі проводилися за ініціативи та на кошти О.М.Поля. Придніпровський землевласник, добре освічена людина, він з невичерпною енергією займав-

ся і громадськими, і дослідницькими справами, здійснив численні екскурсії в долини Саксагані та Інгульця, зібрав чималу колекцію зразків гірських порід. Йому допомагав місцевий селянин, талановитий від народження природознавець А.І.Пузино, який чудово розбирався в гірських породах Криворіжжя. Незважаючи на відсутність теоретичної підготовки, він дивував фахівців своїми знаннями при визначенні гірських порід, характеристиці залягання пластів²⁹.

Напрями, методи дослідження та досягнення загально визначених результатів були наслідком тривалої, важкої дослідницької роботи, яка цілком залежала від знань, творчої енергії, патріотичних почуттів О.М. Поля. У 1866 р. він ознайомився в архіві Г.Потьомкіна із звітом М.Г. Ливанова (кінець XVIII ст.) . Не виключено, що О.М.Поль випадково натрапив в бібліотеці на дослідження М.Барбот де Марні, які він вивчав, обмірковував їх значення і прийшов до рішення добитися визнання, використання багатого родовища заліза на Півдні Росії. У 1872 році на запрошення О.М.Поля корисні копалини Криворіжжя вивчали гірничі інженери з Німеччини Гартунг та Л.Штріпельман. Результати своїх досліджень Л.Штріпельман опублікував у брошурі, що вийшла у 1873 р. в Лейпцігу. Того ж року у російському перекладі О.М. Поля працю Л.Штріпельмана «Южно-русские месторождения магнитных железных руд и железного блеска в Екатеринославской (Верхнеднепровского уезда) и Херсонской губерниях» було надруковано у Петербурзі. У праці німецького фахівця вперше розповідається про залягання на Криворіжжі потужних покладів руд з великим вмістом заліза (70 %). Автор пише також про велике промислове значення цих родовищ, розглядає способи найвигіднішого їх використання³⁰.

Одночасно зі згаданими дослідженнями краю за ініціативою О.М. Поля на Криворіжжі працювали російські фахівці гірничої справи, результати яких певною мірою розширювали знання про природні багатства нашого краю, доповнювали їх характеристику або не підтвердили деякі попередні високі оцінки родовищ залізних руд Кривого Рогу. В 1873 році в районі Кривого Рогу геолог Федосєєв проводив розвідку по річці Інгулець і зустрів

на лівому березі нижче селища Олександрівки виходи марганцевих руд. Пізніше на цьому родовищі побували В.Домгер та інші геологи, які також встановили присутність марганцевих руд. В подальшому дослідження марганцевого родовища були продовжені південніше від Кривого Рогу у Нікопольському районі³¹.

Геологію Криворізького басейну у 1874 році вивчав гірничий інженер Фельсько. У своєму звіті він звернув увагу на високу якість покладів залізної руди і висловив своє міркування про доцільність спорудження тут металургійного заводу. Надзвичайно вражений багатствами залізорудних покладів на Криворіжжі, Фельсько писав, що Кривий Ріг можна назвати «Золотим Рогом»³².

Дослідник Криворіжжя Іваницький, який проводив тут розвідки у 1875 році, описав ряд залізорудних родовищ. Він також високо оцінив промислове значення криворізьких руд, назвав їх першокласними.

За розпорядженням Міністерства державного майна Росії у 1875 році поклади залізної руди на Криворіжжі вивчали інженери Франкевич, Кучинський, В.Домгер³³.

Важливе значення для вивчення криворізьких руд, для дослідження природних особливостей нашого краю мала діяльність гірничого інженера С.Конткевича. У 1878-1879 рр. він оглянув відкриті оголені гірські породи по берегах Саксагані та Інгульця. Ним було відкрито багато виходів «пластів» залізної руди в балках Дубовій, Ковальській, Лихмановій, на правому березі балки Червоної в південній частині Криворізької котловини по берегах Інгульця. Далеко на північ від цих місць С.Конткевич знайшов виходи залізістих кварцитів на березі р. Жовтої. Останнє відкриття стало підставою для дослідника в обґрунтуванні залягання величезної безперервної тяглості покладів криворізьких руд та до деякого перебільшення їх запасів³⁴. В дослідженнях С.Конткевича за дорученням Гірничого департаменту брав участь О.М. Поль.

У 1880 р. С.Конткевич опублікував працю «Геологическое описание окрестностей Кривого Рога Херсонской губернии».

В указаній роботі дослідник подав коротку характеристику історії вивчення корисних копалин Криворіжжя, вперше вказав на виходи залізних кварцитів у басейні річки Жовтої. У книзі С.Конткевича вміщено також геологічну карту усього Криворізького басейну³⁵.

Дослідження С.Конткевичем природних багатств Криворіжжя, відповідна широка популяризація ним знань про наш край сягнула Західної Європи. Славетний французький географ Жак Єлізе Реклю, автор всесвітньовідомої 19-томної праці «Земля і люди» писав: «Річка Інгулець, яку вчені вважають за «Геррус» Геродота, здавна мала важливе торговельне і стратегічне значення. Поблизу середньої течії цієї річки біля впадіння в неї Саксагані (в місцевості), що має назву «Кривий Ріг», нещодавно відкриті багатющі поклади залізної руди, яка містить від 40 до 70 % чистого заліза, має лише незначну кількість в собі сірки і фосфору. На думку інженера Конткевича, ця руда може вважатися найкращою в Росії, навіть кращою за уральську. Але поки залізниця не з'єднає ці родовища з донськими кам'яновугільними копальнями, не можна буде скористатися цією залізною рудою». Ця інформація із 5-го тому краєзнавчої праці Є.Реклю стала відомою в Росії у 1883 р., а згодом була включена до українських енциклопедичних словників³⁶.

У 1880 році, переконавшись у придатності криворізьких руд для промислової експлуатації, О.Поль купив багаті рудоносні землі поміщика Гданцева, але власних коштів на заснування рудника у нього не вистачило. Його намір зацікавити у відкритті залізних рудників уряд і промисловців Росії не знайшов підтримки. Тоді О.Поль звернувся з цією пропозицією до французьких підприємців і фінансистів, які заснували в Парижі у 1880 р. «Акціонерне товариство Криворізьких залізних руд» з основним капіталом 5 млн.франків.

У травні 1881 р. царський уряд дозволив товариству проводити операції в Росії³⁷. Олександр Поль як акціонер здав в оренду свої рудоносні землі; окрім того Товариство заорендувало на тривалий строк багато земель у криворізьких селян, на яких

у 1881 р. було відкрито перший у Кривому Розі рудник Саксаганський. Невдовзі залізну руду Криворіжжя використовували металургійні заводи Південної і Центральної Росії, Австро-Угорщини, Пруської Силезії, Польщі³⁸.

Варто зазначити, що глибокі наукові дослідження природних багатств Криворіжжя з метою їх практичного використання, здійснені невтомним ентузіастом О.Полем разом із фахівцями гірничої справи, давали йому підстави звернутися до Міністерства державного майна Росії (1876 р.). В офіційному документі «Записка об учреждении на юге России заводов для приготовления стали, железа, чугуна» стверджувалося: «В нескольких местах Криворожской дачи (околиці) находятся громадные запасы фарфоровых глин. Анализы глин, произведенные в 1874 г. в Дрезденском Политехническом Институте, доказали, что каолины эти не уступают самым лучшим каолинам в Европе и годны для приготовления фарфора, фаянса и искусственных огнеупорных материалов... Кривой Рог богат залежами кварца, кварцита, итаколумита, талькового и графитового сланца и др... Кривой Рог обильно наделен... строительными материалами, как-то: разными сортами гранита, кварцитов, глинистых и других сланцев, известняка, алебастра и т.д... Кроме железных руд, заслуживают серьезного внимания еще следующие ископаемые: медная руда, красильная глина и лигнит... Из обозрения местности Кривого Рога явствует, что товарищество может с успехом заняться устройством заводов для выделки фарфора, фаянса, стекла, красок, огнеупорных материалов и добыванием лигнита...»³⁹.

Свідченням ретельного краєзнавчого дослідження Криворіжжя, здійсненого О.Полем, є організований ним видобуток покрівельного аспіду. Це виробництво було розгорнуте біля с. Покровського (тепер район рудника ім. Кірова), придбаного О.Полем у князя С.В. Кочубея. Велике замовлення на покрівельний сланець О.Поль отримав та виконав під час будівництва Катерининської залізниці. Тоді аспідним сланцем було вкрито пасажирські будови на станціях Коржева, Інгулець, Гришине; цей покрівельний матеріал використовували для житлових будинків,

господарських споруд на станціях в Катеринославі, Кривому Розі, Гришиному, Пичугиному, Девладовому. Аспід використовувався для виготовлення підвіконь, дощок для столів у їдальнях, в шкільних класах, в опорядженні туалетних приміщень і т.ін.⁴⁰

Вагомим є внесок О.М. Поля в дослідження, наукову популяризацію пам'яток історичного минулого Криворіжжя. Він здійснив археологічні розкопки курганів біля сіл Любимівка, Олександрополь. Ретельні обстеження Дубової балки, проведені О.Полем, дозволили виявити, описати рештки стоянки первісної людини, знаряддя праці, які датують 40-35 тис. років до н.е., тобто пізнім палеолітом. Наукові описи результатів археологічних досліджень історичних місць Придніпров'я, складені О.Полем, були надруковані у Записках Одеського Товариства історії і старожитностей. В 1870 році О.Поль став дійсним членом згаданого товариства і став більш цілеспрямовано вивчати Криворіжжя, Придніпров'я, формувати значні колекції археологічних пам'яток, скляних і керамічних виробів, монет.

В «Червоному гірнику» з'явилося повідомлення, що у зібранні О.Поля була картина невідомого художника. Виконаний в українському стилі наївного примітивізму, художній твір увічнив українських козаків, з яких один грає, троє танцюють, а двоє ведуть розмову. Одяг, природа, пози зображених відтворювали риси народного життя українців XVII - XVIII ст.⁴³ Наявність згаданого твору в колекції О.Поля засвідчує його причетність і до перших етнографічних досліджень нашого краю.

У 90-і роки XIX ст. краєзнавчі дослідження Криворіжжя були спрямовані на уточнення знань про родовище залізної руди. Гірничий інженер Н.Шимановський вніс важливе доповнення до висновків С.Конткевича: рудні поклади Криворіжжя мають не безперервну протяжність, а представляють великі ділянки, в межах яких залістисті кварцити мають велику, безперервну потужність.

Геологічну будову Криворізького залізорудного басейну більш детально вивчав геолог П.П'ятницький. Він встановив, що залістисті кварцити зігнуті в складну синклінальну складку,

яка є частиною полоси гірських порід південної окраїни Російської рівнини. Гірничий інженер А. Михальський вивчав умови залягання залізистих кварцитів впродовж течії Інгульця на південь від Кривого Рогу, ним були простежені виходи рудної породи приблизно на 30 км⁴⁴.

Окремі питання геології, експлуатації природних багатств Криворіжжя вивчали, описували Г. Дорошенко, Д. Лисенко, Є. Рогозін, П. Рубін та інші дослідники⁴⁵. Результати їх досліджень дозволили скласти важливі характеристики рудоносних порід, географії, природи, що мало дуже важливе значення для подальшого вивчення, освоєння нашого краю.

В кінцевому підсумку краєзнавчі дослідження Криворіжжя в XVII - XIX ст. були спрямовані на вивчення природно-географічних, стратегічних особливостей, мінеральних багатств та історії краю. Велика група вчених, краєзнавців вивчила та склала детальну характеристику унікального родовища залізних руд, зафіксувала наявність в надрах Криворіжжя різних корисних копалин. Водночас В. Зуєв у XVIII ст., О. Поль в XIX ст. започаткували наукове вивчення історичних, археологічних, етнографічних пам'яток Криворіжжя, зразків культури, побуту мешканців нашого краю.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Мицик Ю.А. Богдан Хмельницький на Криворіжжі // Кур'єр Кривбасу. - 1995. - № 32. - С. 4.
2. Документи Богдана Хмельницького 1648-1654 рр.: Збірник матеріалів. - К., 1961. - С. 56.
3. Мицик Ю.А. Вказаний твір // Кур'єр Кривбасу. - 1995. - № 32. - С. 5.
4. Червоний гірник. - 1994. - 17 липня.
5. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: В 3-х т. - К.: Наукова думка, 1990. - Т. 1. - С. 60-61.
6. Там же - с. 67-68.
7. Там же - с. 401, 409.
8. Орловський Б.М. Залізорудна промисловість України в дореволюційний період: Історико-економічний нарис. - К.: Наукова думка, 1974. - С. 13.

9. Телєгін О.Я. (відп. ред.) Винокур І.С., Тигтова О.М., Свєшніков І.К. та ін. Археологія доби українського козацтва XVI - XVIII ст.: Навч. посібник. - К.: ІЗМН, 1997. - С. 50.
10. Кривому Рогу - 200. Историко-экономический очерк. - Дп-ськ, Промінь, 1995. - С.10. // «Червоний гірник». - 1997. - 12 серпня.
11. Яворницький Д.І. Вказана праця. - С. 401 - 409.
12. Большая энциклопедия: У 22 томах. - С.-Петербург: Просвещение, 1907. Т.11. - С. 537.
13. По Екатерининской железной дороге. - Екатеринослав, 1903. - С.17.
14. Див. В. Кобузан. Заселение Новороссии, Екатеринославской и Херсонской губернии в XVIII - первой половине XIX вв., 17119 - 1858 гг. - М., 1976.
15. Див. Комаров В.О. Історія Криворіжжя: Навч. посібник. - Дп-ськ: Січ, 1992. - С. 19-20.
16. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. - К.: Наукова думка, 1990. - С. 67.
17. Большая энциклопедия: В 29 томах. - С.-Петербург, 1902.- Т. 8.- С.3-4.
18. Орловський Б.М. Залізорудна промисловість України в дореволюційний період. - С. 25.
19. Путешественные записки Василия Зуева от С.-Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 году. - С.-Петербург, 1787. - С. 268-269.
20. Малахов Г.М., Шостак А.Г., Стариков Н.И. История горного дела в Криворожском бассейне. - К.: Гостехиздат, 1956. - С.11.
21. Червоний гірник. - 1994. - 30 серпня.
22. Малахов Г.М., Шостак А.Г., Стариков Н.И. История горного дела в Криворожском бассейне. - С. 11-12.
23. Червоний гірник. - 1974. - 22 серпня.
24. Бублейников Ф.Д. Геологические поиски в России. - М.: Гостехиздат, 1956. - С. 187.
25. Комаров В.О. Історія Криворіжжя. - С. 23-24.
26. Історія міст і сіл УРСР: У 26 Т. Дніпропетровська область. - К.: Головна Редакція Укр. рад. енциклоп., 1969. - С. 286.
27. Комаров В.О. Історія Криворіжжя. - С. 28-29.
28. Большая энциклопедия: В 22 Т. - С.-Петербург: Просвещение, 1898. - Т.2. - С.576.
29. Бублейников Ф.Д. Геологические поиски в России. - С. 188.

30. Орловський Б.М. Залізорудна промисловість України в дореволюційний період. - С. 49-50.
31. Бублейников Ф.Д. Геологические поиски в России. - С. 190.
32. Орловський Б.М. Залізорудна промисловість України в дореволюційний період. - С. 50.
33. Центральний державний історичний архів СРСР (Ленінград). - С. 37, оп. 5, спр. 963, арк. 1.
34. Бублейников Ф.Д. Геологические поиски в России. - С. 188-189.
35. Орловський Б.М. Залізорудна промисловість України в дореволюційний період. - С. 50.
36. Червоний гірник. - 1990. - 1 травня.
37. Червоний гірник. - 1996. - 26 грудня.
38. Орловський Б.М. Залізорудна промисловість України в дореволюційний період. - С. 51-58.
39. Червоний гірник. - 1996. - 26 грудня.
40. Криворожские ведомости. -1998. - 26 марта.
41. Червоний гірник. - 1981. - 4 квітня.
42. Червоний гірник. -1998. -17 жовтня.
43. Червоний гірник. - 1994. - 30 серпня.
44. Бублейников Ф.Д. Геологические поиски в России. - С. 189.
45. Орловський Б.М. Залізорудна промисловість України в дореволюційний період. - С. 70.